

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОТИВАЦІЇ ТВОРЧОСТІ

У статті намічаються шляхи аналізу мотивації творчої активності обдарованої особистості.

У психологічних дослідженнях творчості та обдарованості можна виділити чимало напрямків та підходів, що зумовлено складністю проблеми. Однак більшість дослідників, незалежно від теоретичних і методологічних позицій, на яких вони стоять, підкреслюють роль і значення мотиваційної регуляції творчих процесів. Останніми роками намітилася тенденція розглядати і пояснювати розвиток обдарованості, зокрема творчої обдарованості, через мотиваційні процеси. Але, мотивація – це сама по собі складна проблема і застосування її до дослідження творчості та обдарованості потребує теоретичного обґрунтування.

У психологічній літературі зустрічається чимало різних тлумачень поняття “мотивація”. Одні з них пов’язані з історією дослідження даної проблеми, інші – відображають відмінності у концептуальних підходах різних авторів чи наукових шкіл. Важливим для розуміння особливостей мотивації творчості є співвідношення понять “мотивація” і “мотив”. У деяких концепціях мотивація розглядається як більш широке поняття, у інших – як більш вузьке щодо поняття мотиву. Багатозначність поняття мотивації проглядається й у спробах класифікації мотиваційних явищ. Виділяють зовнішню і внутрішню, динамічну і змістову, актуальну і потенціальну, диспозиційну і ситуативну, дефіцитну і буттєву, позитивну і негативну, вроджену і набуту мотивацію. І це далеко не повний перелік.

Поняття мотивації як у зарубіжній, так і у вітчизняній психології має свою історію. За рубежем розвиток теорій мотивації йшов у двох основних напрямках. У першому – мотиви і мотивація розглядалися як ситуативні інваріанти поведінки людини. Другий підхід пов’язаний із розумінням мотивів і мотивації як стійких диспозицій особистості, що регулюють її поведінку відносно незалежно від ситуацій. Звичайно, можна виділити і третій підхід, який поєднує дослідників, що так чи інакше намагалися знайти компроміс між цими двома окресленими полюсами. Безумовно, можна знайти й інші, більш детальні класифікації, але тоді існує небезпека загубити суть у безлічі різноманітних теорій мотивації. Намічений напрямок аналізу є достатньо евристичним, оскільки подібний дихотомічний поділ теорій мотивації мав місце й у вітчизняній психології.

Методологічні позиції дослідників, які взяли за основу те чи інше розуміння мотивації, відображені й у визначеннях цього феномена та розумінні його місця у детермінації поведінки. В цілому, у визначеннях мотивації завжди фігурує співвідношення двох понять: “мотивація” і “мотив”, хоча чимало дослідників послуговується лише якимось одним із них, вживаючи інше як синонім. Загалом у контексті цього співвідношення мотивацію розглядають: 1) як систему мотивів особистості [1 - 6]; 2) як процес узгодження мотивів і особливостей мотивуючої ситуації [7], [8]. Але є й більш широкі трактування мотивації, які виходять за рамки поняття мотиву. Так, у розумінні С.Л. Рубінштейна [9], мотивація – це вияв “внутрішніх умов” у поведінці, це зовнішня детермінація, яка реалізується через внутрішні умови, через психіку і свідомість. Такий підхід дає підстави для включення у поняття мотивації на перший погляд різнопланових і різнорівневих психологічних категорій, таких як потреби, мотиви, цілі, інтереси, бажання, наміри.

Зрозуміло, що й поняття мотиву тлумачиться неоднозначно. Мотив розуміється як “1) спонукання до діяльності, пов’язані з задоволенням потреб суб’єкта; сукупність зовнішніх чи внутрішніх умов, що викликають активність суб’єкта і визначають її спрямованість; 2) предмет (матеріальний чи ідеальний), що спонукає і визначає вибір спрямованості діяльності, заради якого вона здійснюється; 3) усвідомлювана причина, що лежить в основі вибору дій і вчинків особистості” [10 : 219].

Поняття мотиву, мотивування поведінки були у науковому вжитку вже на початку становлення психології. Так, В. Вундт розглядав як мотиви складові частини вольового акту уявлення і почуття, перші з яких спонукають до діяльності, а другі є її рушійною силою [цит. за 8 : 59].

Витоки мотивації, згідно з традицією, суть якої полягає у визнанні фізіології основою психології, шукали у фізіології. Початок цьому було покладено І.П. Павловим, а в західній психології – Е. Торндайком, погляди яких за рубежем прийнято називати теорією активації. Ця теорія справила значний вплив на психофізіологію, особливо її пізніший розвиток П.К. Анохіним і М.О. Бернштейном. Однак у рамках цієї роботи фізіологічні механізми виносяться за дужки, оскільки завдання дослідження цілком узгоджуються з думкою Г. Хекхаузена про те, що фізіологічні методи у психології потрібно залучати лише тоді, коли проблему не можна вирішити власне психологічними методами.

Теорії соціального научіння уникають поняття drive, вважаючи його поясненням для простих дій. Натомість засобами теоретичного аналізу стають такі поняття, як очікування, оцінка. Мотивуючі сили тут не біологічні, вони є результатом роботи свідомості, де важливе місце належить когнітивним процесам. Теорії соціального научіння більш близькі до теоретичних підходів вітчизняної психології, оскільки замість інстинктів у якості детермінуючих сил вони розглядають самооцінку, передбачення наслідків своїх дій, когнітивні процеси, соціальні очікування. Однак їх загальна біхевіоральна орієнтація не дає змоги враховувати повною мірою власну активність особистості.

У зарубіжній психології ситуаційний підхід у дослідженнях мотивації був домінуючим аж до кінця 40-х років нашого століття. Особистісний, або диспозиційний, підхід почав розвиватися з 30-х років, а вийшов на провідні позиції у психології лише у 50-х роках. Цей прорив був позначений розробленням психодіагностичних та експериментальних методів, спрямованих на виявлення стійких рис та властивостей особистості. Персоналісти-

чні тенденції у психології мотивації були започатковані В. Штерном [11] і розвинуті в окрему концепцію Г. Олпортом [6]. Суть її полягає в тому, що психологічні феномени вбачаються автором як цілісність, як продукти розвитку біологічних і соціальних чинників у їх взаємодії. Г. Олпорт проти редукції мотивуючих сил до drive чи інших фізіологічних чинників, оскільки вони зазнають якісних змін у процесі соціалізації особистості, стаючи її властивостями – стійкими утвореннями, що мають здатність мотивувати поведінку суб'єкта відносно незалежно від ситуації.

Слід пам'ятати, що один із найбільших авторитетів у психології мотивації Г. Хекхаузен відносив мотиви до диспозиційних утворень, а до ситуаційних – мотивацію, що розуміється як процес узгодження диспозиційних показників (мотивів) із особливостями ситуації, в результаті якого виникає діяльність. Якщо спрощено, то мотивація, за Г. Хекхаузенем, - це актуалізація певного мотиву, або кількох мотивів під впливом ситуації. Г. Хекхаузен виділяє тривожність і мотивацію досягнень як такі диспозиції (мотиви), які найбільше вплинули на дослідження творчості. Поряд із цим стоять мотиви афіліації та влади, що досліджуються з допомогою різноманітних варіантів ТАТ.

Дуже часто в радянській психології критика різних теорій мотивації була досить необ'єктивною з різних, у тому числі й ідеологічних, причин. Але найбільш поширеною була логічна помилка, коли тим чи іншим локальним психологічним теоріям приписуються глобальні цілі й вони критикуються саме за ці приписані їм недоліки, за претензії бути всеохоплюючими теоріями. Так, Н.В. Єлфімова [12] пише, що теорія мотивації в когнітивній психології є малопереконливою і непродуктивною, оскільки розділення когнітивної та емоційної сторони мотивації призводить до порушення принципу цілісності пізнання людини.

У психології існує тенденція до розширення змісту, генералізації та екстраполяції окремих психологічних категорій на пояснення нерелевантних їм психічних явищ, про що з убивчою іронією писав Л.С. Виготський. Критикуючи психоаналіз, рефлексологію, персоналізм і гештальтпсихологію, найслабшою їх ланкою він вважав те, що в кожному з цих напрямків обсяг ключового поняття "...росте і прагне до безкінечності і згідно з відомим логічним законом його зміст так само стрімко падає до нуля. Кожна із цих чотирьох ідей на своєму місці надзвичайно змістовна, наповнена значенням і смислом, повноцінна і плідна. Але зведені до рангу світових законів, вони варті одна одної, вони абсолютно рівні між собою, як круглі і пустопорожні нулі..." [13 : 308]. Навряд чи це стосується теорії когнітивного дисонансу, та й більшості теорій мотивації. Навпаки, для них характерне чітке окреслення кола досліджуваних проблем. Треба сказати, що саме таке чітке окреслення проблеми дозволяло західним ученим зробити прорив у експериментальних дослідженнях мотивації. Однак думається, що причиною розбіжностей у розумінні проблеми мотивації в зарубіжній та вітчизняній психології є усталена за рубежом абсолютизація експерименту як методу психологічного дослідження. Експеримент вимагає чітко і вузько окресленого предмету дослідження, що дає змогу виділити залежні й незалежні змінні, але що водночас є перешкодою для реалізації принципу системності. Тож вузькість, локальність багатьох теорій мотивації очевидно можна пояснити диктатом вимог, які ставить перед дослідниками експериментальна ситуація.

Такий загальний методологічний підхід призвів до того, що зарубіжні теорії мотивації розвивалися ніби за принципом взаємодоповнення: якщо є когнітивна теорія мотивації, то є й емоційна, якщо є ситуаційна теорія, то обов'язково має бути і появляється диспозиційна теорія мотивації.

Чимало дослідників до недоліків так званих енергетичних і гомеостатичних концепцій мотивації відносять неврахування неусвідомлюваних мотивів. Насправді це не зовсім так. Психоаналіз в основу мотивації кладе винятково неусвідомлювані мотиви. Взагалі включення свідомої та несвідомої мотивації у психологічний аналіз є складною методологічною проблемою. Вчені, що орієнтуються на вивчення процесів свідомості, спираються насамперед на експериментальний аналіз, на чіткі критерії валідації тестів і можливості перевірки експериментальних даних. Для дослідників, які намагаються враховувати несвідомі чинники мотивації, характерний феноменологічний підхід, застосування в дослідженні менш регламентованих процедур, таких як, наприклад, проєктивні методи.

Величезною проблемою є узгодження цих "мозаїчних" концепцій в єдину пояснювальну систему, яку можна було б застосувати до поведінки людини не в окремих експериментальних ситуаціях, а в реальних життєвих взаємодіях. Ситуативні, локальні підходи не пояснюють процесу розвитку мотивації. Навряд чи можна заперечити мотивуючу роль суспільних цінностей, соціального оточення, навіть предметного оточення. Але, як вважав С.Л. Рубінштейн, зовнішнє має діяти через внутрішні умови. Очевидно, локалізація мотиву визначається особливостями предмета дослідження. Так, коли зовнішні стосовно індивіда чинники розглядаються як компоненти мотивації, це сприймається цілком природно. Це ж можна віднести і до аналізу простих дій, які є значною мірою імпульсивними і реактивними. Але при дослідженні особистості навіть поза волею дослідника акценти зміщуються. Зрозуміло, що йдеться не про ігнорування зовнішніх чинників, а лише про зміну характеру їх репрезентації. Досліджуючи мотиваційні процеси складних форм діяльності, які потребують особистісного регулювання, більш доцільним, на наш погляд, є зосередження уваги на внутрішніх процесах. Зовнішні мотивуючі чинники можна розглядати через представленість їх у внутрішньому світі особистості як суб'єктивну картину світу. Трансформуючись під впливом життєвого досвіду особистості, зовнішні чинники набувають індивідуально своєрідних особливостей. Одна й та ж соціальна ситуація може викликати у різних людей зовсім неоднакові, інколи навіть протилежно спрямовані, мотиви діяльності. У рамках даного дослідження мотивація розглядатиметься як внутрішній процес, спрямований на узгодження індивідуально забарвлених, динамічних особистісних конструктів із динамічними ситуативними характеристиками, в результаті якого формується стійка спрямованість творчої діяльності.

Постулювання радянською психологією невпинного діалектичного взаємопідкріплення діяльності та потреб зводить сам цей принцип до рівня інстинкту. В.Г. Асеев стверджує, що найважливішим джерелом людської мотивації є “потреба в діяльності, розгортанні своїх фізичних, емоційних, інтелектуальних можливостей, потреба розвивати, збуджувати ці можливості і насолоджуватися відчуттям своєї сили, здатності досягати складних цілей, вирішувати принципово нові задачі” [1 : 5]. Подібні думки проводить і А. Маслоу в концепції самоактуалізації. На деякі вади такого підходу вказав В.А. Петровський [14]. Насамперед, це деяка преформістська тенденція, яка може бути подолана, коли потребу в діяльності чи самоактуалізації розглядати як наслідок розвитку потребової сфери особистості. Навряд чи можна говорити, що в людини є вроджена потреба в діяльності (до речі, чим це не інстинкт?). Правильніше було б говорити, що людині від народження притаманна потреба в активності, яка міру розвитку особистості під дією соціальних чинників трансформується у потребу в діяльності (в тому розумінні, яке склалося в радянській психології), але не вичерпується нею. Як показує наш аналіз, поняття “активність” ширше за поняття “діяльність” [15].

Доцільніше було б все-таки визнати, що механізм самопідкріплення, який безумовно існує, є наслідком розвитку мотиваційно-потребової сфери, а пусковим механізмом є щось, що лежить поза діяльністю. Такий механізм має цілісну природу, включаючи в себе і людину, і середовище. З боку середовища – це соціальні очікування, соціальні норми і власне соціально обумовлені діяльності. З боку людини – це її соціальні інтенції, які можна позначити по-різному: інстинкти соціальної поведінки, соціальні потреби чи потреба бути особистістю. Саме така єдність зовнішнього і внутрішнього, вимог соціального середовища і внутрішніх потреб особистості стає об’єктом інтеріоризації, основою розвитку мотивації активності, яка дійсно перебудовує систему “потреби – діяльність”. Наслідком цієї перебудови (а не причиною) у деяких людей (але не у всіх) є розвиток процесуальних мотивів, які ведуть до таких зрушень у вдосконаленні діяльності, які спонукають розвиток потребової сфери і навпаки. Іншими словами, суперечностей у розвитку системи “потреби – діяльність” можна було б уникнути, коли б розглядати ці процеси не на основі тієї чи іншої статичної ситуації, а в розвитку.

Мотивація активності творчої особистості, яка відбувається безумовно завдяки її глибинним потребам, визначається насамперед свідомістю, тобто суб’єктивною репрезентацією цих потреб (що досить добре вивчено у когнітивній психології). Отже, при аналізі розвитку мотивації можливий двосторонній процес. З одного боку, в основу аналізу має бути покладена теорія потреб, а з іншого, - дані про перебіг мотиваційних процесів у свідомості. Конструкти свідомості дають цікаву інформацію про індивідуальну трансформацію цих потреб у мотиви активності. Адже, якщо навіть допустити, що поведінку регулюють виключно лише несвідомі мотиви, кожна людина для себе створює якісь пояснення того, що і навіщо вона робить. Безумовно, ці пояснення можуть бути неповними, неадекватними, спотвореними захисними механізмами чи заниженим рівнем когнітивної складності, але саме вони дають змогу реконструювати істинні мотиви. Не існує наукових методів, які б давали змогу дослідити неусвідомлювані мотиви прямо, проминувши свідомість. Це ж стосується й емоцій, які в енергетичних теоріях відіграють чи не основну роль у мотивації. Хоча методи їх вивчення найбільш відповідають принципу об’єктивності (ШГР чи дослідження експресивних реакцій), застосування їх обмежене рамками експериментальної ситуації, так що для створення цілісної картини мотивації, методик, орієнтованих на відтворення змістів свідомості, поки що нічим не можна замінити.

Навряд чи можна вважати творчо обдаровану людину винятковою істотою, яка стоїть над середовищем. Безумовно, середовище, і соціальне, і предметне, впливає і на її поведінку, і на її внутрішній світ. Саме внутрішній світ можна взяти за мірило суб’єктності, оскільки уявлення, цінності, які його складають, заломлюють зовнішні впливи не лише на рівні їх сприймання, але й на рівні поведінки. Одні й ті ж зовнішні впливи призводять до різної поведінки у різних людей. Навіть коли буває, що поведінка однакова, її внутрішня мотивація виявляється різною.

Однак існують межі суб’єктної поведінки. Нижня межа визначається незначимістю ситуації для людини, тоді має місце нормативна чи імпульсивна поведінка. Верхня межа настає тоді, коли зовнішні впливи стають настільки жорсткими, що загрожують життю людини. Але й за цих жорстких умов завжди знаходяться люди, які керуються, передусім, суб’єктивними цінностями, що ще раз підкреслює вагомість суб’єктивних форм регуляції.

Предметом нашого дослідження є творча діяльність, яку навряд чи можна звести до окремих творчих актів. Це довготривала, перманентна активність, тому навряд чи можливий однобічний вибір із дихотомії особистісної властивості – особливості ситуації, як це зробив Г. Хекхаузен на користь ситуації. Скоріше тут підходить більш інтегральна характеристика відносин індивіда й оточення. Таким поняттям є соціальна ситуація розвитку. Це традиційне для вітчизняної психології поняття безумовно не вичерпує всіх аспектів взаємодії особистісних диспозицій і ситуативних чинників, однак воно є найбільш релевантним досліджуваній проблемі, оскільки інтегрує об’єктивні особливості ситуації, що є типовою для людей певного віку із суб’єктивним сприйняттям її цими людьми.

Творчість попервах є не метою, а засобом. Вона спрямована на задоволення інших, у підлітковому віці, насамперед, статусних потреб. Лише пройшовши деякий шлях еволюції, творчість стає самодостатньою цінністю і починає визначатися внутрішніми (у розумінні Л.І. Божович) мотивами. Зарубіжними психологами відзначається, що творча активність має самомотивуючу тенденцію, тобто вона підтримує і генерує мотиви творчості. Дж. Гілфорд [16] зводить мотивацію до цільових установок результативного, дискретного типу, оскільки в його визначенні “ціль найкраще визначається як деякий кінцевий стан, на якому припиняється підтримуюча активність” [цит. за 1 : 28]. У відповідності з теорією Д. Берлайна [17], діяльність лише тоді приваблива і носить активуючий характер, коли вона має одночасно і знайомі (у технічній творчості – це прийоми, навички, стратегії), і незнайомі (результат творчості, нові задумки) компоненти. Теорії активації близькі з теорією розузгодження

Д. Мак-Клеланда [18], згідно з якою невеликі відхилення від нормального стану супроводжуються позитивними емоціями і мають мотивуючий характер. Водночас відзначається падіння мотивації в тому разі, коли завдання сприймається суб'єктом як занадто складне. Але ж специфіка творчої діяльності полягає в тому, що суб'єкт сам вибирає собі складність завдань, навіть коли основне завдання задається зовні. Етапність творчості передбачає ряд проміжних дій, які і є власне творчими і складність яких залежить винятково від бажань, волі, здібностей, рівня домагань і можливостей суб'єкта творчості, тому проміжні цілі творчої діяльності знаходяться в зоні ближчого розвитку. Таким чином, у процесі творчої діяльності постійно забезпечується ситуація успіху, що безумовно робить цю діяльність самомотивуючою.

*****

1. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирования личности. – М.: Мысль, 1976. – 158 с.
2. Божович Л.И. Проблема развития мотивационной сферы ребенка. – В кн.: Изучение мотивации поведения детей и подростков. – М.: Педагогика, 1972. – С.7-44.
3. Виллонас В.К. Психологические механизмы мотивации человека. – М.: Изд-во МГУ, 1990.– 288 с.
4. Маслоу А. Самоактуализация личности и образование. Пер. с англ. – Киев-Донецк: Институт психологии АПН Украины, 1994. – 52 с.
5. Nuttin J. R. Motivation and reward in human learning: A cognitive approach. – In: Handbook of learning and cognitive processes. V.3. Approaches to human learning and motivation. – New. Jersey, 1976. – P. 247-282.
6. Allport G.W. Pattern and growth in personality. – N.Y., 1961. – 593 p.
7. Lewin K. Principles of topological psychology. – N.Y.: McGraw Hill, 1936. – 231 p.
8. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: Т.1. – М.: Педагогика, 1986. – 408 с.
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. – М.: Педагогика, 1989.
10. Психология. Словарь /Под ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
11. Stern W. Allgemeine Psychologie auf personalistischer Grundlage. – Den Haag, 1935.
12. Елфимова Н.В. Пути исследования мотивации в когнитивной психологии: сравнительный анализ //Вопр.психол. - 1985. - № 5. – С.162-168.
13. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. - Т.1.- М.: Педагогика, 1982. – 488 с.
14. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 512 с.
15. Музика О.О. Категорії активність і діяльність у дослідженні мотивації творчості //Вісник Житомирського педагогічного інституту. - 1999. - № 2. – С. 24-27.
16. Guilford J.P. General Psychology. - N.Y., 1946. – 222 p.
17. Berlyne D. E., Crozier J.B. Effects of complexity and prechoice stimulation on exploratory choice. – Perception and Psychophysics, 1971, 10.
18. McClelland D.C., Atkinson J.W, Clark R.A., Lowell E.L. The Achievement Motive. – N.Y., 1953.

Музика Олена Оксентівна – асистент кафедри психології Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Наукові інтереси:

- мотивація творчої діяльності, психологія обдарованості.